

О. Журило

Лочаткова
граматика

укр. мови
2. II

06.
ОЛЕНА КУРИЛО.

ПОЧАТКОВА
ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТИНА II.

ВИДАВНИЦТВО „ПОДІЛЛЯ“.

ЛЬВІВ-ВИННИЦЯ.

1921 р.

164992

ОЛЕНА КУРИЛО

ПОЧАТКОВА
ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТИНА II.

22 724
сн 225-10.7

(ДОСЛІВНИЙ ПЕРЕДРУК КИЇВСЬКОГО ВИДАННЯ 1918 Р.)

наст.

ЛЬВІВ-ВИННИЦЯ, 1921.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

164992

ВИДАВНИЦТВО „ПОДІЛЛЯ“
БІБЛІОТЕКА „ШКОЛЯР“ Ч. 2.

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 3153

Речення.

§ 1. ПРИКЛАДИ. Тихо. Свята неділя. Мати пообідавши сидить на ниві коло віконця. Батько спить на полу. Плазун Івась оце тільки встав і обідає. На печі кіт-Мурко теж тільки що встав і потягається. „Здоровенькі були, пане Мурку! А їсти не хочете?“

Мова складається з окремих висловлених думок. Кожна висловлена думка зветься **реченням**.

Після речення, що висловлює цілком закінчену думку, ставимо *крапку*.

Як що речення означає питання, то після нього ставимо *знак запитання* (?).

Як що речення означає оклик, то після нього ставимо *знак оклику* (!).

ВПРАВА 1. Поділити на окремі речення.

Самотнє дівчатко.

Під лісом зеленим оселя маленька.
Між вишнями стала хатина біленька.
Он рожа червона, і жовта, і біла.
Край неї жоржина голівку схилила,
І сояшник жовтий угору піднявся.
Он хміль по тичині кудлатий попався.
Метелик цілує квітки запашні.
Дзвенять мов у струни бджілки золоті.
Між квітками тихо спинилось дівчатко,
Держить над очима мале рученятко,
Очиці ясененькі від сонця ховає
І дивиться пильно, когось виглядає.
А сонечко тихо пливе небесами,
Над хаткою плавле, над садом-квітками,

Над жвавим метеликом білим, легеньким,
Над тихим нерушним дівчатком маленьким.
Манюсіньке, любе, кого виглядаєш?
Чи татко не дома? Чи неньки шукаєш?
Не бійсь: вони прийдуть і будуть з тобою.
Он чути: іде хтось легкою ходою.
Біжи зустрівати коханую неньку!
На руки матуся хай візьме маленьку,
До лоня свого пригорне дитину,
Цілує-милує утіху єдину.
А сонце, метелик, і бджілка, і квіти
Всміхатися будуть і з вами радіти.

Б. Грінченко.

Підмет.

§ 2. ПРИКЛАДИ. (Хто?) Дідусь співав нам думку про колишні часи. (Що?) Весна настала. (Хто?) Багатий бідного не розумів. (Хто?) Двоє з хлопців пішло в школу, а (хто?) третій у ліс подався. (Хто?) Я розкажу тобі безліч казок. (Що?) Вмирати в неволі — страшно. Яке там (що?) гаразд? (Що?) Ау-Ау залунало в лісі.

Кожне речення складається з окремих частин речення.

Частина речення, що відповідає на питання іменового відмінку *хто?* *що?* зветься **підметом**.

ВПРАВА 2. Підкреслити підмет і назвати частини мови, що ними виражено підмет.

Дві кози.

На височезній крутій горі виляся збоку вузьенька стежечка. З одного боку — гора, а з другого глибока безодня. Одній козі ще сяк-так можна було йти стежкою, а розминутися їм ніяк.

Нікуди козам податися: наперед — одна другу не пускає; назад — обернутись не можна.

Постояли кози, постояли, зглянулись проміж себе. А тоді одна коза бережненько привпала навколішки, підоб-

гала під себе ноги і прищулилась до землі. Друга так само бережненько перейшла через неї.

І пішли кози, кожна своєю дорогою, обідві цілі й здорові.

ПРИКЛАДИ. Під білою березою козаченька вбито. Серед пастушків не чути було сміху. Десь трапилось Рябкові добути добру кістку. Де йому подітися. І світає і смеркає. Вже благословилося на світ. Саме розвиднятись стало.

Не всі речення мають підмет.

Речення, що не мають підмету і навіть не можна його догадатися, звуться **безпідметовими**.

ВПРАВА 3. Вказати безпідметові речення.

Зелені святки.

У кожній хаті на зелені сватки мов би у тім гаю. Скрізь висипано жовтим пісочком та зеленою травою, любистком, канупером та рутою-мятою. Образи завітчано пахучими волошками, світлицею, ласкавицею, чорнобривцями та гвоздиками. На кілочках висять рушники вишиті та перебирані до самої землі; на дзеркалі почеплено найкращий рушник та ще й перевязано найкращою червоною стьождою. Стіл заслано білою купковою скатіртю, а скриня покрита квітчастим килимом. Сіни й присінки і увесь двір уквітчані клечанням мов та квіточка.

Присудок.

§ 3. ПРИКЛАДИ. (*Що робила?*) Котилася тарілочка по крутій горі. А котичок (*що робить?*) няв няв-няв, а собачка (*що робить?*) гав-гав-гав. Вовк (*що робить?*) навтіки. Я — (*що я є?*) коза-дереза. Братік його (*який є?*) кучерявенький.

Частина речення, що відповідає на питання *що робить* підмет? *який є* підмет? *що є* підмет? зветься **присудком**.

ПРИКЛАДИ. Мороз був великий. Хлопець буде битий. Мати заходилась лагодити вечерю. Діти чим дуж припустили бігти до тата.

Присудок може складатися і з двох слів.

Присудок з одного слова зветься **звичайним**.

Присудок з двох слів зветься **зложеним**.

ВПРАВА 4. Вказати присудок звичайний і зложений.

Теля.

Теля стрибало по хліву і навчилося бігати кружка та витанцьовувати. Як прийшла зіма, теля погнали на річку напувати. Усі корови обережно підійшли до ополонки, а теля розбіглося на кригу, задерло хвіст, прищулило вуха й почало вистрибувати. Тільки стрибнуло, зараз підковзнулося, гепнуло та й заревло: „Безщасне я! По коліна у соломі стрибало і не падало, а тут на рівному упало“. Стара корова на те сказала: „Як-би ти було не таке дурненьке, то знало-б, що де легко стрибати, там важко держатися“.

(З „Вінка“.)

ПРИКЛАДИ. Мороз. На дворі мряка. Ой на горі гаї.

Є речення, що не мають присудка.

Речення, що не мають присудка, звуться **безприсудковими**.

ВПРАВА 5. Назвати безприсудкові речення.

Рябко.

Літом Рябко вивернеться, витягнеться та й промовляє:

— „На ката хата! Мені й так добре!“

А як прийде зіма, холод та лиха година, то Рябко тоді зігнеться, зкулиться та й каже:

— „Коли б мені хатонька, хоч манісінька, хоч отакісінька!“

(З „Вінка“.)

Увага. ПРИКЛАДИ. А зайчикок-Степанчикок у ліс поскакав, а лисичка-корписочка — у зелений гаї.

Після підмету *лисичка-корписочка* нема присудка, але його можна догадатись — *поскакала*.

Як що речення не має присудка, але можна його догадатися, то на місці присудка ставимо *рису* (—).

ВПРАВА 6. Списати.

У нас.

Ой у полі є могила,
Край могили — долина,
Край долини — ставочок,
Край ставочка — гребелька,
Край гребельки — млиночок,
Край млиночка — кладочка,
Край кладочки — лужочок.

Народня пісня.

Підмет і присудок є головні частини речення.

Придаток прикметниковий і приложення.

§ 4. ПРИКЛАДИ. (*Який?*) **Залізний** вовк крізь тин (*який?*) конопляний хвіст тягне (голка з ниткою). Між (*скільки?*) двома дубами завязло теля зубами (сокира). Вже (*котрий?*) третій год іде, а він до нас не їде. Догана (*чия?*) розумного більше варта, як похвала (*чия?*) дурного. (*Чия?*) Материна молитва зі дна моря верне.

Який вовк? **Залізний**. Слово **залізний** відповідає на питання *який?* і пояснює речівник *вовк*. Між *скільки* дубами? **Двома**. Слово **двома** відповідає на питання *скільки?* і пояснює речівник *дубами*. *Котрий* год? **Третій**. Слово **третій** відповідає на питання *котрий?* і пояснює речівник *год*. *Чия* догана? **Розумного**. Слово **розумного** відповідає на питання *чия* (догана?) і пояснює речівник *догана*.

Частини речення, що пояснюють речівник і відповідають на питання *який?* *чий?* *котрий?* *скільки?* звуться **придátками прикметниковими**.

ПРИКЛАДИ. Коло річки Бугу лужок процвітає. Там Ганнуся — дівчинонька гуси виганяє. Горобличка, гарна птичка хатку замітає.

Слово **річки** пояснює речівник *Бугу* і стоїть з ним в одному відмінку; слово **дівчинонька** пояснює речівник *Ганнуся* і стоїть з ним в одному відмінку і т. д.

Слова, що пояснюють який-небудь речівник і стоять з ним в одному відмінку, звуться **приложеннями**.

Як що приложення стоїть після речівника, що воно пояснює, то й перед і після приложення ставимо *кому* (.)..

Як що приложення стоїть перед речівником, що воно пояснює, то *не ставимо коми*.

Як що хочемо вказати, що приложення і речівник, який воно пояснює, тісно з собою злучені, то ставимо *риску*.

ВПРАВА 7. Списати і підкреслити придатки прикметникові раз, а приложення двічі.

Чижикове весілля.

Сірий чирик, дрібна птиця,	Дружком буде держач-крикач
Задумав жениться.	Та грач на підмогу,
Та... бідная головонька!	А свашкою-липашкою
Нікому журиться!	Клич чайку-небогу“.
Сидить сумно на калині	Порадилися, надумалися,
Та й думку гадає...	Старостів послали,
Яку брати? кого взяти?	І любенько та тихенько
У щигла питає.	Рушники побрали.
Щигол йому радить раду,	Вівчарики-гайдарики
Нелукаву просту:	Гостей наскликали,
„Бери собі чечіточку,	А галочки-чубарочки
Саме твого зросту;	Їх любо вітали.
Маленькая, дрібненькая,	По хазяйству клопоталась
Хороша на вроду;	Там перепилиця,
Ще й з квіткою на голові,	Куценъкая, ситенькая,
Бо чесного роду.	Прегарная птиця.
Соловейка попросимо	Куропатка, пані-матка,
У старші бояре,	Хати підмітала,
А в підстарші жайворонка:	А дрохвичка-молодичка
Два як-раз до пари.	Столи застилала.
Світилкою-носилкою	Там дівочки — сусідочки
Візьмем коноплянку,	Прегарно співали,
Моторненьку, чепурненьку,	А ворони, чесні жони,
Голосну панянку.	Гостей частували.

В. Александрів.

ВПРАВА 8. Поставити пропущені знаки розділові.

В маленькій хатині жила Катерина вдова та Олена дочка її. Напишемо листи вічні договори гострими шаблями! Аж іде лісом чоловік сусіда їх. Поможіть мені вдові убогій. Це була Маруся Наумова дочка. Син Володаря Володимирко збудував місто Галич. Була собі лисичка-сестричка та вовк панібрат. Ніби скрізь гудить бджола божа ратайка мала. А горобчик гарний хлопчик на скрипочку грає. А ворони добрі жони пішли танцювати. Я коза дереза. Був собі в одного чоловіка собака Сірко. А хто в цій рукавичці? — Мишка шкряботушка, жабка скрекотушка та зайчик побігайчик. Ой, летів собі малий соловієчко сіренькая пташка. Амінь, амінь, комарище нашої крові піячише! Обізвалась жовта диня гарбузова господиня: „Іще живі, ще здорові всі родичі гарбузові“. Був собі дід Андрушка, а в нього баба Марушка, а в баби дочечка Мінка, а в дочки собачка Хвінка, а в собачки товаришка киця Варварка, а в киці годованка мишка Сіроманка.

Предмет.

§ 5. ПРИКЛАДИ. Хто (*кого?*) мене вбє, свою (*що?*) кров пролле (*комарь*). Малий патичок робить (*з чого?*) з добра (*що?*) попілок. Дурень (*чим?*) думкою багатіє. З (*ким?*) ученим (*чого?*) розуму наберешся. Шануй (*кого?*) учителя як (*кого?*) родителя. Загадай (*кому?*) дурному (*кому?*) Богу молитися, то він і (*що?*) лоба розібє. Він не подужав (*кого?*) трьох. Нема (*чого?*) їсти.

Кого вбє? **Мене**. Слово **мене** відповідає на питання причинового відмінка *кого?* *що?* і пояснює дієслово *вбє*.

Чим багатіє? **Думкою**. Слово **думкою** відповідає на питання орудного відмінка *ким?* *чим?* і пояснює дієслово *молитися*.

Кому молитися? **Богу**. Слово **Богу** відповідає на питання датного відмінка *кому?* *чому?* і пояснює дієслово *молитися* і т. д.

Частини речення, що пояснюють дієслово і відповідають на питання всіх від-

мішків крім іменового й зовного, звуться предметами.

ВПРАВА 9. Підкреслити предмети й назвати частини мови, що ними виражено предмети.

Два коні.

Осідланий кінь сміявся з степового:
„Нема на тобі“, каже, „сідла дорогого
Ні сталєних підків“.

На те степовий йому відповів:

„Мене не жалій!

Хоч ти й в багатстві, та неволі,

А я хоч голий, та на волі“.

Л. Боровиківський.

Вовк та лисиця.

У чоловіка на селі

Лисиця курочку украла,

Та сівши добре під стіжком

Частину курочки умняла,

А другу в сіні приховала.

Придїбав вовчик і питає:

„Ти, кумо, часом не дала б

Мені чим-небудь підживитись:

Три дні не їв, їду топитись“.

„Чому не даш? Стїжок тут сіна;

Для мене стане й половини,

Бери та їж!“ Лисичка відказала,

А про м'ясе вона мовчала.

О. Базилевич.

Придатки прислівникові місця.

§ 6. ПРИКЛАДИ. Зацвіла (де?) в долині червона калина. Дівчина-дитина (звідкіль?) з біленької хати вийшла погуляти (де?) по долині. Діти подалися (куди?) в гай. Єсть куди влізти, та нікуди вилізти.

Частини речення, що відповідають на питання де? куди? звідкіль? звуться **придатками прислівниковими місця**.

ВПРАВА 10. Назвати частини речення, що ними виражено придатки прислівникові місця.

Діти й гніздечко.

Діти знайшли в саду гніздечко. У ньому сиділи молоді пташки. Пташки ще не вміли літати. Діти забрали пташки, принесли додому й показали татові. Татко спитав:

„Чи добре було-б вашій мамі й вам, коли-б вас украв хто з хати?“

Діти відказали: „Ні, мама плакала б, і ми плакали б і хотіли додому“.

Тоді тато сказав: „Таке саме горе буде матері-пташці і цим діткам“.

Діти пожаліли пташок, однесли в сад і посадили в гніздо.

Придатки прислівникові часу.

§ 7. ПРИКЛАДИ. Вчися (*коли?*) **замолоду**, не зазнаєш (*коли?*) **на старість** голоду. Це ще (*відколи?*) з **давніх-давен** так у нас повелося. (*Доки?*) **Довіку** й **до-суду** тебе не забуду. (*Коли?*) **Помолившись** діти лягли спати. Та вже мої дівчиноньки (*скільки часу?*) **давно** не було.

Частини речення, що відповідають на питання *коли?* *відколи?* *доки?* *скільки часу?* звуться **придátками прислівниковими часу**.

ВПРАВА 11. Підкреслити придатки прислівникові часу.

Перепілка й перепелята.

„Ой, не літай, перепеличенько, о півночі:
Повиколоєш на билиноньку очі“.

— „Ой, як мені вночі не літати,
Дрібні діти маю, нічим годувати.

Ой, діти ж мої, та горенько мені з вами,
Що немає та господаря над вами!

Я полину в вирій, ви зостанетесь самі“.

— „Матінко ж наша, не турбуйся ти нами
ні рано, ні пізно,

Як поростуть крильця, полинемо різно“.

(З „Вінка“).

Придатки прислівникові способу.

§ 8. ПРИКЛАДИ. Кінь пішов (як?) порожняком. Сніг сипле (як?) мов з рукава. Вискочив з землі (як?) неначе овражок. Вода чиста (як?) як сльоза. Дівчата (як?) співаючи ідуть додому. (Як?) Як мога швидче утікай.

Частини речення, що відповідають на питання як? звуться **придатками прислівниковими способу**.

ВПРАВА 12. Назвати частини мови, що ними виражено придатки прислівникові способу.

Зімовий вечір.

Буря в хмарі небо криє,	Вся промокла наша хатка.
Сипле сніг як з рукава,	Тихо в хаті і темно.
То звірюкою завие,	Що-ж на лавці, пані-матка,
То застогне як сова;	Зажурилась під вікном?
То солому закрутивши	Чи підслухуєш, як свище
По-під стріхою шумить,	Вітер, віє і шумить?
То в вікно, мов припізнив-	Чи як дзигою на днищі
шись	Веретено задзичить?
Подорожній, торохтить.	

Пушкін Боровиківський

Придатки прислівникові причини.

§ 9. ПРИКЛАДИ. Осел (від чого? з якої причини?) з натуги околів. Сльози (з якої причини?) з горя ллються. (Від чого?) Від вина болить голова. Воли мої половії, чому не орете? Чому ти не косиш свого проса? Потеряв соловейко голос (через що? з якої причини?) через яшневий колос.

Частини речення, що відповідають на питання з якої причини? від чого? чому? чом? через що? звуться **придатками прислівниковими причини**.

ВПРАВА 13. Підкреслити придатки прислівникові причини.

Діти почали скакати з радощів. Не журись удосвіта вставши. Дівчата покотились з реготу. Тремтіла з переляку дитина. Зійди, нічко, тихо, сховай усе лихо, вкрий груди набояні з муки. А чому ж ти, місяцю, не світиш? Крізь землю б пішла від стида й сорому. Чогось борщ горенить. Аж дихати важко від спеки. Чому це Оксанка не йде? Мати казала казочки про козу, про вовчика, про вбиту за ягідки сестру. Він сердитий на мене за гуси. Від крові земля почорніла. Господарь згаряча схопив сокиру. Тарас не стямився з радощів.

Придаток прислівниковий ціли.

§ 10. ПРИКЛАДИ. Хлопчик прийшов до мене (*нащо?*) **прохати** книжок. Оленка ще мала (*для чого?*) **шити**. Спряду мичку (*нащо?*) **на рукавичку**. Принеси мені води (*нащо?*) **напитися**. Мати йде (*по що?*) **по воду**. **Нащо** ж ти оченьки знову розкрив? **Нащо** він мені здався?

Частини речення, що відповідають на питання *нащо?* *для чого?* *по що?* звуться **придатками прислівниковими ціли**.

ВПРАВА 14. Підкреслити придатки прислівникові ціли.

Мати пішла в беріг прати. Іван та Демян пішли в ліс дубка зрубати. Пішов один чоловік позичити воза. Живіть, діти, на втіху людям. Краще б було один раз по підкову нахилитися, ніж стільки разів по вишні. Дяка й шана тим, що пишуть книги нам читати. Він вже старий гратися.

Чудні орачі.

Ой не знала господиня, як на світі жити,
Та й найняла ведмедика за плугом ходити,
А вовчика сіренького волики гонити,
А зайчика-Степанчика та перед водити,
А лисичку-корписочку обідать носити.
Як розсердивсь ведмедичок, плуга поломав,
А зайчикок-Степанчикок у ліс поскакав,
А лисичка-корписочка — у зелений гай.
Господиня молоденька — у великий жаль.

„Як би знала, то б найняла старенького за
плугом ходить,
А хлопчика маленького волики гонить“.
(З „Вінка“).

Слова зовні.

§ 11. ПРИКЛАДИ. Ой ви, **хлопці**, ой ви, **риболовці**, закидайте сіті через бистрі ріки. Рости, **хмелю**, над водою рівно з тичиною. **Язичку**, **язичку!** маленька штучка, а велике лихо робиш. Веселіться, **люде добрі**, гуляйте! Чом ти сумна, **дівчино моя?** **Доле**, де ти? **Калинонька червона**, повий мою головоньку.

Слова, що показують до кого або до чого звертаємось, звуться **словами зовніми**.

Слова зовні стоять у зовньому відмінку.

Як-що слова зовні стоять у початку речення, то після них ставимо *кому* або *знак оклику (!)*; знак оклику ставимо тоді, коли слова зовні вимовляємо з більшим окликом.

Як-що слова зовні стоять у середині речення, то й перед ними й після них ставимо *кому*.

Як-що слова зовні стоять у кінці речення, то перед ними ставимо *кому*, а після них *знак оклику* або *знак запитання*, як що речення означає питання.

ВПРАВА 15. Списати й підкреслити слова зовні.

Волинь незабутня, країно славутня, у пишній красі ти красуєш! Красо України, Поділля! розкинулось мило, недбало. Мово рідна, слово рідне! хто вас забуває, той у грудях не серденько, тільки камінь має. Візьміть мене на крилята, гуси-гуси, гусенята! Вареники-великомученики! У великих окропах кипіли, велику муку терпіли, а ми ж вас поїли.

Колискова пісенька.

Перестаньте, вітри! Не шуміть, ялини!

Не лякайте нагло сонної дитини.

Не зворушуй, грозо, милого покою!

Розійдись, негодо, хмарою швидкою:
Спи, мове золото! Любо скрізь та тихо!
Бороню я сон твій, не підступить лихо.
Прокинешся ранком, глянеш без опаски;
Стрінуть тебе сонце, пестіння та ласки.

П. Грабовський.

При вигуках *а, ох, е, ой, гей, ага, ну, нумо, цить, овва* і т. д. ставимо такі самі розділові знаки, що й при словах зовних.

ВПРАВА 16. Списати.

Е, дівонько, голубонько, не стала ти мені в пригоді. Де, добрі люде, де ж тепер правда на світі? Ну, тепер може Бог нам кращої долі дасть. Ох! як ти мене налякав! Ах, я нещасний, що ж маю діяти? Ой, за горою, за кам'яною, там зібралися три товариші. Нуте ж, нуте, до межі! Гей, нуте, косарі, що не рано почали! Гоп-гоп-гоп! Гу-ту-ту! вари кашку круту. А, яке лихо! Агов, старий! Їжте, гості, а ви діти, ша! Нумо, до праці мершій!

ВПРАВА 17. Поставити пропущені знаки розділові.

Добре вам бабуню було тут жити? Ой не шуми луже зелений байраче! Неси доню не барися. Уже тату до церкви благовістять. Ой не стелися хрещатий барвіночку та по крутій горі. Братчику мій любий вечеряй ти з нами. Козаче бурлаче що тебе зсушило? Ви ж розпрягайте коні добродію. Що Парасю голубонько що тобі доброго трапилось? Веселися ж мове серце, величайся моя славо! Святий Боже, святий вельмий змилуйся над нами! Раки лізьте в вершу. Я тобою пташко веселюся. Тобі мати порядок вести. Бігай коню, бігай коню, бо вже вечорів. Спасибі сину за цю вечерину. Сонечко сонечко виглянь у віконечко. Ти місяцю світи видко. Пошли Боже щастя з високого неба. Ще обійди серденько мове позавишневий садочок. Ой ти коте сірий та вимети сіни а ти кішко не ворчи, піди, сміття одімчи. Кучерявий візниче поганяй воли швидче! Чорнесенькі галенята підійміться в гору. Спасибі тобі Марусенько галонько! Вийди Грицю на вулицю, а ти коваленьку заграй мені в дудочку стиха помаленьку.

Рівнорядні частини речення.

§ 12. ПРИКЛАДИ. (Хто?) **Корова**, (хто?) **кінь**, (хто?) **вівця** та (хто?) **собака** зійшлися одного разу в дворі.

Це речення має чотири предмети (**корова**, **кінь**, **вівця** та **собака**) при одному присудкові *зійшлися*.

Один розбійник страшний (*що робив?*) **розбивав**, (*що робив?*) **лютував**, (*що робив?*) **рабував**.

У цьому реченні є три присудки (**розбивав**, **лютував**, **рабував**) при одному предметі *розбійник*.

Сонечко радісно сміялось і до (кого?) **поля**, і до (кого?) **ліса**, і до (кого?) **пташок**, і до (кого?) **хлопчиків**.

Тут чотири предмети (і до **поля**, і до **ліса**, і до **пташок** і до **хлопчиків**) відповідають на одно питання *до кого?* і пояснюють одно дієслово *сміялось*.

Вона співає (яким?) **чудовим**, (яким?) **тонким** та (яким?) **рівним** голосом.

Тут три придатки прикметникові (**чудовим**, **тонким** та **рівним**) відповідають на одно питання *яким?* і пояснюють один речівник *голосом*.

Тихо ще й (де?) **на землі**, і (де?) **на воді**.

У цьому реченні два придатки прислівникові (і **на землі**, і **на воді**) відповідають на одно питання *де?* і пояснюють одно слово *тихо*.

В реченні може бути два або кілька частин речення, що відповідають на одно питання і пояснюють одно слово.

Частини речення, що відповідають на одно питання і пояснюють одно слово, звуться **рівнорядними** частинами речення

Часто рівнорядні частини речення злучуються з собою злучниками: *і*, *ні*, *та*, *чи*, *або*, *то* і т. д.

Між рівнорядними частинами речення ставимо *кому*.

Якщо між рівнорядними частинами речення є тільки один злучник, то перед ним *коми* не ставимо.

Увага. ПРИКЛАДИ. Дивиться старий на дітей, *а* нічого не говорить. Місяць світить, *та* не грів. Маруся хотіла би писати, *але* не вмів.

Як що рівнорядні частини речення злучені з собою злучниками *а, але, а* також злучником *та*, що має значіння *але*, то перед цими злучниками *стави-мо кому*.

ПРИКЛАДИ. *Чого* тільки нема на тому городі: буряки, капуста, цибуля, часник, картопля, мак, рожі та всяка запашна травиця.

У цьому реченні всі рівнорядні частини речення докладно пояснюють одно слово *чого*.

Як що всі рівнорядні частини речення докладно пояснюють одно яке-небудь слово, то перед ним *ставимо двокрапку (:)*.

ВПРАВА 19. Підкреслити рівнорядні частини речення.

Без душі, без тіла за сто миль залетіло (лист). Нема в нього ні батька, ні матері. Лесь любив ходити в ліс і по суніці, і по ожину. Ярина то клене, то просить, то замовкне, то знов заголосить. Серце рвалося, сміялось. Зімонько-снігурочко, наша білогрудочко, не верти хвостом, а труси тихесенько, рівненько, гладесенько срібненьким сніжком. Кругленьким, маленьким до самого неба докину (око). Човен стиха хитається під самим бережком, під вербовим віттям. Діти весь день на березі метушаться, полощуться у воді, збирають черепашечки, каменючки. Пастушки вийшли з під дерева і побігли скот завертати. Побачивши горобець муху кулею впав на тенета, клюнув дзюбом бідолашну муху та з нею несподівано проковтнув і павука. Розгостився ткач в куточку, тче сіточку на смерточку рідній сестрі й близькій свасі, бідній мушці і комасі (павук). Ще до суніць не дійшли хлопці, а вже й зайця бачили, і їжака піймали, і гніздечко з пташками знайшли. Нехай це зробить він або хто инший. Виліз на вербу та й подивись. Він звернувся не до нас, а до вас. Течуть річки, та все кровавії. Хотіла спать, але не спала. Усе повипускало корінці вниз, а ключики вгору: і горіхи, і жолуді, і квасоля,

і кісточки, і зерно. У дяка була повна горниця всякого птаства: соловейків, дроздів, овсянок, коноплянок, синиць і снігірів.

Пісня.

І красна, і ясна,	Соловейко в садку,
Молоденька весна	Десь в кущах, на бузку
До нас в гості прийшла,	Весняну, голосну
Ї молоком облила	Веде пісню свою
Наш вишневий садок.	І втішає діток.

Заспіваймо ж і ми
До краси, до весни,
Щоб ласкава була,
Людам хліба дала.

О. Кониський.

ВПРАВА 19. Поставити пропущені розділові знаки.

Оттакий-то Перебендя старий та химерний заспівав засміється а на сльози зверне. Вулиці забиті заметені. Кобзарь грає виспівує, аж лихо сміється. Не бавмося та ходімо швидче додому. А диво-цариця скаче бадьориться. Та ти не тільки говори а й руками роби. Був собі бай зніс копу яй. По тих степах по горах Дніпрових по балищах і лугах низових живе його слава одвіку довіку. У блакитному безміррі сонце плине і палає. Іздили ми і по горах і по ярах і по дубничках і по березничках. Не біжить собака від калача але від бича. Надіявся дід на обід та без вечері ліг спати. Молода зелена та пахуча травиця з під землі вибибалася. Цвіла цвіла калинонька на воду схилилась. Встала й весна чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рястом барвінком покрила. Неси мене сивий коню горами долами. Освіти мене Боже добротою красотою. Ні швець ні жнець ні в дуду грець. Чи ти жартом чи ти насправжки так говориш?

Зложені речення.

§ 13. ПРИКЛАДИ. Та це ж весна (чому?), бо тоне сніг. Пішов я в поле погулять (нащо?), щоб любим дітям на віночок волошок в житі назбирать. Вигодував раз чоло-

вік курку (яку?), що золоті яйця несла. Хваливсь коров'яку надувшись будяк (чи.и?), що на троянду він походить колючками.

Два або кілька речень можуть злучатися з собою так, що одно залежить від другого, т. є. одно речення відповідає на питання другого речення. Такі речення звуться **нерівнорядними**.

ПРИКЛАДИ. З вирію журавлі летять високо ключами, а степами та шляхами чумаки на Дін пішли. Качка плаває собі по воді, аж тут прибігає лис. На ставі пишно лебідь плив, а гуси сірії край його поринали. У розум ви, дітки, головку вбирайте, і добренько буде вам жити, а правду до серденька ви прикладайте, і будуть вас люде любити.

Два або кілька речень можуть злучатися з собою так, що одно не залежить від другого. Такі речення звуться **рівнорядними**.

Речення, злучене з двох або кількох речень, зветься **зложеним реченням**.

ВПРАВА 20. Вказати зі скількох речень складається кожне зложене речення.

Пастушок.

Мені тринадцятий минало;	Молюся Богу. І не знаю,
Я пас ягнята за селом,	Чого маленькому мені
Чи то так сонечко сияло,	Тоді так приязно молилось,
Чи так мені чого було,	Чого так весело було.
Мені так любо-любо стало	Господнє небо і село,
Неначе в Бога.	Ягня, здається, веселилось,
Уже прокликали до паю,	І сонце гріло, не пекло.
А я собі у буряні	

Т. Шевченко.

Урожай.

В чистім полі похожаю,	Колос колосу співає,
Скільки зору оглядаю	Ніби скрізь гуде бджола,
Буйні ниви та лани, —	Божа ратайка мала.
Скрізь пишаться вони.	Ледве-ледве коливав
Колос колосу киває,	Білотурка золотая,

І поник густий ячмінь, Мов йому стояти лінь. Шелестить овес мітластий, З вітром бавиться сріблястий, І волошка проміж ним Грає вінчиком дрібним. Перепілка голосиста, І комашка золотиста, Жук, метелик та і я — Всі в степу одна сім'я. Всім нам сонце з неба сяє,	Всіх нас степ прийма, вітає На ясних своїх ланах. Всі ми в його у гостях. А над степом вітер віє, Сяє сонце, землю гріє, Ходять — грають на корні Хвилі золота ясні. Колос колосу киває, Колос колосу співає, Ніби скрізь гудить бджола, Божка ратайка мала.
---	--

М. Чернявський.

Нерівнорядні речення.

§ 14. ПРИКЛАДИ. Пішла у ту комору (*яку?*), що брат казав їй не ходити туди.

В цьому złożеному реченні є два нерівнорядні речення. У першому реченні після речівника *комору* ставимо питання придатка прикметникового *яку* (комору)? На це питання відповідає не одно слово, а ціле речення: *що брат не казав їй ходити туди*.

Нехай радіє (*доки?*), доки надія серце гріє.

Тут також маємо речення, złożене з двох нерівнорядних речень. Після дієслова першого нерівнорядного речення *радіє* ставимо питання придатка прислівникового часу *доки* (радіє)? На це питання відповідає ціле речення: *доки надія серце гріє*.

Нерівнорядне речення, що відповідає на питання якої-небудь частини речення, зветься **побічним реченням**.

Нерівнорядне речення, що від нього залежить побічне речення, зветься **головним**.

Головні речення:	Побічні речення:
Пішла у ту комору,	що брат казав їй не ходити туди.
Нехай радіє,	доки надія серце гріє.

ПРИКЛАДИ. *Де зеленіла перед тим трава, де білілися скали, де журчали води, там текла тепер кров.*

В даному зложеному реченні три побічні речення залежать від одного головного.

Одно головне речення може мати при собі кілька побічних речень.

ПРИКЛАДИ. Катря казала (*що?*), що вона вчиться в школі на те (*нащо?*), щоб бути розумною і доброю.

В цьому зложеному реченні головне речення *Катря казала* має при собі побічне речення *що вона вчиться в школі на те*, яке має при собі друге побічне речення *щоб бути розумною і доброю*.

В зложеному реченні одно побічне речення може залежати й від другого побічного речення.

Між головним і побічним реченням, а також між побічними реченнями ставимо *кому*.

ВПРАВА 21. Підкреслити головні речення.

Не копай другому ями, бо сам упадеш. Бог нерівно ділить і їде, щоб самі ділилися. Невесело на світі жити, коли нема кого любити. Що собі не мило, того людям не бажай. Як будемо робити, так буде й родити. Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде вміти. Не все переймай, що водою пливе. Що маєш казати, то попереду розжуй. Дознавайте світа, поки служать літа. Так кравець крає, як ви-старчає. Коваль клепає, доки тепле. На те коваль кліщі держить, щоб у руки не пекло. Чия хата, того й правда. Він надіється, що йому все так і минеться. Щасливий той, в кого своя хата. Чоловік на землі не на те, щоб усе тільки в щасті жити. Був хлопчик, що звали його Пилипко. Жай-воронок заспівав про те, що мертва земля знов ожила, що сонце стало ласкаве й тепле, що повіяли вітри і принесли з собою пахощі, що забреніли на весняному повітрі мухи та набубнявили на деревах бруньки. Коли вийдемо на оране поле, візьмемо у жменю землі, почнемо її терти межи пучками та добре до неї придивимось, то побачимо, що у тій землі є маленькі камінці, пісок, м'яка земля й усяке коріння.

Побічні речення.

§ 15. ПРИКЛАДИ. а) Бідний той, хто душі не має.
Хто є бідний? Хто душі не має.

Побічне речення *хто душі не має* відповідає на питання підмета, т. є. воно є **підмет** до присудка головного речення *бідний*.

Побічне речення, що відповідає на питання *підмета*, зветься **побічним підметовим** реченням.

б) ПРИКЛАДИ. Я таке, що всякий знає.
Яке я є? Що всякий знає.

Побічне речення *що всякий знає* є **присудок** до підмета головного речення *я*.

Побічне речення, що відповідає на питання *присудка*, зветься **побічним присудковим** реченням.

в) ПРИКЛАДИ. Добрі зуби, що кисіль їдять.
Які зуби? Що кисіль їдять

Речення *що кисіль їдять* є **придаток прикметниковий** до речівника головного речення *зуби*.

Побічне речення, що пояснює *речівник* головного речення і відповідає на питання *придатка прикметникового*, зветься **побічним прикметниковим** реченням.

г) ПРИКЛАДИ. Ніхто не бачить, як сирота плаче.
Чого ніхто не бачить? Як сирота плаче.

Побічне речення *як сирота плаче* є **предмет** до дієслова головного речення *бачить*.

Побічне речення, що пояснює дієслово головного речення і відповідає на питання *предмета*, зветься **побічним предметовим** реченням.

Увага. ПРИКЛАДИ. Дивлюсь, що схилившись над сохою працює ратай на ріллі.

Дивлюсь: схилившись над сохою працює ратай на ріллі.

Якщо в побічному предметовому реченні пропущено злучник, то замість *коми* ставимо *двокрапку* (:), а нерівнорядні речення стають рівнорядними.

д) ПРИКЛАДИ. Зазеленіло селянське поле, де колись було чорне й голе. *Де зазеленіло селянське поле? Де колись було чорне й голе.*

Побічне речення, що відповідає на питання придатка прислівникового місця, зветься **побічним прислівниковим реченням місця**.

е) ПРИКЛАДИ. Ніколи не хвались, доки гаразд не зробиш діла. *Доки не хвались? Доки гаразд не зробиш діла.*

Побічне речення, що відповідає на питання придатка прислівникового часу, зветься **побічним прислівниковим реченням часу**.

ж) ПРИКЛАДИ. Як діди й батьки наші робили, так і ми будемо робити.

Як і ми будемо робити? Як діди й батьки наші робили.

Побічне речення, що відповідає на питання придатка прислівникового способу, зветься **побічним прислівниковим реченням способу**.

з) ПРИКЛАДИ. Не завдавай серцю жалю, бо я в чужім краю. *Чому не завдавати серцю жалю? Бо я в чужім краю.*

Побічне речення, що відповідає на питання придатка прислівникового причини, зветься **побічним прислівниковим реченням причини**.

Увага. ПРИКЛАДИ. Не журись удосвіта вставши, бо більше діла зробиш.

Не журись удосвіта вставши: більше діла зробиш.

Якщо в побічному прислівниковому реченні причини пропущено злучник, то замість *коми* ставимо *двокрапку*, а нерівнорядні речення стаються рівнорядними.

ПРИКЛАДИ. На те коваль кліщі держить, щоб у руки не пекло. *Нащо коваль кліщі держить? Щоб у руки не пекло.*

Побічне речення, що відповідає на питання придатка прислівникового ціли, зветься **побічним прислівниковим реченням ціли.**

ВПРАВА 22. Назвати побічні речення.

Нова спідничка.

Оповідала одна бабуса, що як була вона ще малою, то набрали їй перкалю на спідничку і пошили ту спідничку к зеленій неділі.

Перкаль був дуже лопотючий, і спідничка шамотіла так, що оддалік чути було. Дівчинка дуже з того раділа, що така в неї спідничка лопотюча: усяк знатиме, що нова.

От на зелену неділю вбралася вона в нову спідничку і пішла до церкви. А в церкві людей багато, тісно проходити і не чуть, як спідничка шамотить. То дівчина вже руками спідничку займає, щоб шамотіла. А щоб таки люде звернули на неї увагу, вона просить: „Розступіться, люде, бо в мене спідничка нова“!

(З „Рідного Слова“.)

Сердита пані.

Як була я молодою,
Грала в хрещика з весною
І між квітами росла,
Зеленіла і цвіла.
Добрі люде доглядали,
Шанували, поливали,
Щоб жила краса моя,
Щоб доладна була я.
Як великою вже стала,
Я сім плахт поначіпляла,

Довгі кісоньки взяла,
У віночок заплела,
І нема того обіда
Чи у пана, чи у діда,
Щоб і я там не була,
І не їла, й не пила.
Тільки я сердита зроду:
Хто задивиться на вроду,
Чи сунеться цілувать,
Буде слъози проливать.

Не вгадали ви? Ото!

Тож *цибуля* більш ніхто.

Л. Глібів.

Хведько.

Погана слава йшла по селу про Хведька, що не любить віп з чужим добром розминатись. Якось трапилось

Йому йти поуз кузню. Коваль як раз викинув тільки що зроблену гарячу підкову стигнуть. Бачить Хведько, що підкова лежить; оглянувся, чи ніхто не дивиться. Він схопив підкову й хотів тікати, та як закричить! Такого репету наробив, що люде відусіль поприбігали, питаються, що бідному хлопцеві скоїлось. Як довідались, то такий регіт пішов, що обпік Хведька гірш ніж підкова. А коваль ще додав сміючись: „Тепер будеш, хлопче, знати, що чуже добро пече руки“.

(З „Віска“).

Речення порівнявчі, умовні й припустові.

§ 16. а) ПРИКЛАДИ. *Лучче кривду терпіти, як кривду чинити.*

Побічне речення *як кривду чинити* не відповідає на яке-небудь питання; воно тільки є порівняння при прислівникові вищого ступіня головного речення *лучче*.

Побічне речення, що не відповідає на питання і що означає порівняння, зветься **побічним порівнявчим реченням**.

Побічне повівнявче речення залежить від такого головного речення, що має прислівник або прикметник вищого ступіня.

б) ПРИКЛАДИ. *Як-би ви вчилися так як треба, то й мудрість би була своя.*

При якій умові мудрість би була своя? Як-би ви вчилися так як треба. Побічне речення *як-би ви вчилися так як треба* означає умову, при якій *мудрість би була своя*.

Побічне речення, що означає умову того, що сказано в головному реченні, зветься **побічним умовним реченням**.

в) ПРИКЛАДИ. *Хоч де будеш, я тебе знайду.*

Побічне речення *хоч де будеш* не відповідає на питання; воно висловлює таку думку, при якій ніби

не повинно би бути того, що висловлює головне речення.

Таке побічне речення зветься **побічним припустовим реченням**.

Побічні припустові речення починаються здебільшого з злучників *хоч (хоча), дарма що*.

ВПРАВА 23. Вказати речення порівнявчі, умовні й припустові.

Лучче в рідній країні кістьми полягти, ніж на чужині слави засягти. Коли не здужаєш, не берися. Як погано орати, то лучче випрягати. Як пізно вставатимеш, то хліба не матимеш. Хоч у нас великої приправи не знайдете, то знайдете чисте серце та щиру думку. Коли закує зозуля до Юрія на голе дерево, то буде голодне літо. Хоч нічого їсти, та весело жити. Коли б я сива зозуля, я б до тебе полинула. Лучче б глядів свого носа, ніж чужого проса. Не посилав Господь милосердний дощу, хоч і молилась нарід. Як би чоловік знав, чого не знає, то мав би, чого не має. І тварина розум має, дарма що не говорить.

ВПРАВА 24. Поставити пропущені знаки розділові.

Поки хвалько нахвалиться будько набудеться. Такий вальний свіг на дорозі що-й не пройде. Шумлять верби в кінці греблі що я насадила. Розкажи як за горою сонечко сідає як у Дніпра веселочка воду позичає. На світі вже давно ведеться що нижчий перед вищим гнеться. Бігай коню бігай коню бо вже вечорів. Не то кінь що в болото увезе, а то що з болота вивезе. Що написано пером того не виволочиш волом. Як-би Бог дав щоб вигодилось то можна б і сіно скласти. Соловейко щебече поки жито колос почне викидати. Виженемо овечки щоб по гірці не ходили діток малих не будили щоб вовниці не губили. Хто в літі гайнує той в зімі голодує. Хто великого не бачив той і малому дивується. Лучче спниця в жмені ніж журавель в небі. Як не даси з просьби то даси з привуки. А жаль же мені та тії тополі що на чистому полі. Поки сонце зійде роса очі виїсть. Грає кобзарь виспіває аж лихо сміється. Лучче рілля ранняя аніж тая пізня. Він та-

кий багатий що не зна куди гроші ховати. Де багато господи́нь там хата не метена. Проси́ в мене чого бажаєш. Він такий безболісний чоловік що йому за чужого лиха байдуже. Ми зовсім безгрішні ні гріхів ні сорочки не маємо. Ой біда біда чайці небозі що вивела діток при битій дорозі. Снігову хмару можна зараз примітити бо вона білувата. Як снасть ломається то чоловік ума набирається, а як худоба пристає то чоловікові ума не стає. Хто хоче щастя зазнати той повинен свій край шанувати. Лиха та радість по котрій смуток наступає. Там такого реготу аж стіни гудуть. Немає таких яток де продають рідних маток. Яка пшениця така й паляниця. Хто рад обіцяти той не має охоти давати. Яка громада така й рада. Вигодував раз чоловік таку курку що золоті яйця несла. Де господарь не ходить там нивка не родить. Хто вище злізе дужче пада. Кажіть дужче бо не чую. Вони думали, що це мара. На музику покрикує щоб дужче грала. Що маєш робити то роби сьогодні бо тільки один сир відкладний добрий. Ой чия то хата з краю що я її не знаю. Не той пан що надів жупан а той що в його щире серце. Чим вже ти мені поможеш що в мене нема нічого. Як Бог поможє то все буде гоже. Хоч і риба потерушка та добра юшка. Куй залізо поки гаряче бо як захолоне тоді не вкуєш. Коли почав орати то на сопілку не грати. Бачу іде щось. Не кажи гоц поки не перескочиш. Я бачив як вітер березку зломив коріння порушив гілля покрутив. Буде той голодний хто жнивами шукає холодочку. А ну лишень рипштуй воза бо завтра треба вже по снопи їхати. На те коня кують щоб не спотикався. Хто робить той голодний не ходить. Не нівеч рослини з неї користь і тварині й людині. Хто чисте сумління має той спокійно спати лягає. Не жалій ухналя бо підкову загубиш. Хто високо літає той низько сідає. Не дивись високо бо запорошиш око. Хоч якого пальця не вріж то все одно болить. У кого пенька у того й головка гладенька. Не всім туди раком лізти де зозуля кує. Тоді сироті неділя як сорочка біла. Так кравець крає як вистарчає. Не муч мухи бо й їй болить. Увійшли в такий темний ліс що тільки небо та земля. Як будемо робити так буде й родити. Скільки в решеті дірочок стільки в їй правдочок. Не все те правда що байка каже. Ти в кожній господі у великій

пригоді, а хто тебе роздягати візьметься тої слізми заллється (цибуля).

Матеріяли до розбору побічних речень.

Корова й цап.

В однієї жінки була корова й цап. Вони разом ходили в череду. Як прийдуть з череди, то господиня доїть корову. Одного разу корова не стояла тихо, як господиня її доїла. Господиня винесла скибку хліба з сіллю, дала корові й каже:

— На хлібця, їж та стій тихенько. Як тихо стоятимеш, то ще винесу.

Цап недалеко був і те все чув і бачив. Другого дня він поперед корови прибіг з череди. Господиня думала, що вже й корова прийшла, і вийшла з дійницею. Цап підбіг і став перед нею. Господиня каже:

— Тобі чого треба? Іди собі!

Цап не йде, а стоїть тихо. Він памятає, що господиня обіцяла корові хліба дати, як вона тихо стоятиме. Аж тут і корова прийшла. Господиня одігнала цапа геть, а корові дала хліба й почала доїти. Цап тоді собі думає: „Бач, яка правда в нашої господині! Я ж тихше стояв, ніж корова, а мені хліба не дала“!

(З „Рідного Слова“).

Зорі.

Мамо, люба, глянь, як сяють Бог того послав на небо
Ясно зорі золоті!

Кажуть люде: то не зорі; Ясно зіркою сиять.
Сяють душі то святі. Правда, мамо, то все душі,
А не зорі там горять?

Кажуть: хто у нас на світі Так навчи ж мене, голубко,
Вік свій праведно прожив, Щоб і я так прожила,
Хто умів людей любити, Щоб добро робити вміла
Зла ніколи не робив, І робить не вміла зла.

Б Грінченко

Пустун.

Пустун почав новий рік з того, що лежачи на своєму ліжку молотив по ньому ногами доти, поки аж поламав його, а потім, як почав одягатися, укинув свій чобіт у від-

ро, щоб подивитися, чи не плаватиме він. В той час увійшла мама, відняла в його чобіт, поклала сушити, а Пустун мусив сидіти несбутий, аж поки висох. Він репетував, що не хоче дожидатися, а хоче їсти, але на його ніхто не зважав. Адже правда, він це заробив?

(Тонеліус — Б. Грінченко).

ВПРАВА 25. Пояснити, чому де вжито того чи иншого розділового знаку.

Як би ж у мене крилечка, солов'ячі очі, полетіла б у дорогу темненької ночі. Бере живий жаль, як згадаєш старовину. Тріщать дуби, сокори, вільха і всяке дерево. Візьми шубу з оксамиту, соболями підшиту. Козаченьку, мій соболю, візьми мене з собою. Як не радь, не буде так, як ти хочеш, а буде так, як Бог дасть. Співання в п'ятницю, а снідання в неділю ніколи не минеться. Тепер моя головонька в тузі, що поламались всі снозоньки в плузі. Біжи, біжи, королевичу, не жалуй коня! Хто б ятлика й знав, як би не його піс. Не смійся раба рабі: буде й тобі. Взяв її жаль, як почула вона, що Ганна плаче. Стоїть, колихається, червоною головою величається, а як торкнеш, то кусається (будяк). Посилає посланців, скрізь по лісові гонців, щоб сурмили, щоб гукали, на війну грибів скликали. Зівють дівоньки віночок з рутоньки, з мятоньки, з хрещатого барвіночку, з запашного василечку. Гайку, гайку! дай гриба й бабку, сиреїжку з добру діжку, красноголовця з доброго молодця! З якого цвіту вінка не зівеш? (З житнього). Знайте нас: ми кисліці, з нас квас! Скажи мені, сестричко мила, чи знаєш ти таку звірину, щоб я її удати не могла? Помовч, язичку, кашки дам. Стукотить, грюкотить, мов сто коней біжить. (Вітряк). Як лежить, то нижча за kota, а як устане то вища за коня. (Дуга). Ой, весно, весно, весняночко, де-ж твоя дочка-паняночка? Як водиця із під дуба у ставок біжить, так бабуся з маленькими дітьми бубонить. Ой, сонечко ясне, світи ще годину, бо рано ще спать. Чи є що краще, лучче в світі, як укупі жити? Місяшно, хоч голки збирай. Яка корова багато реве, та мало молока дає. Як до діла, так і спина заболіла. Той дає раду, хто знає правду. Як ми людям, так і люде нам.

Розділові знаки при рівнорядних реченнях.

§ 17. ПРИКЛАДИ. Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть, співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть. І дощ не йде, і хмар нема, тільки блискає.

Бурхлива річка вже кригу ламає; весела веснянка далеко лунає. Сніги розтопились, злилися струмками; земля молодів і вкрилась квітками.

Як що рівнорядні речення близькі до себе по змісту, то між ними *ставимо кому*.

Як що рівнорядні речення великі й не близькі до себе по змісту, то між ними *ставимо середник (;)*.

ВПРАВА 26. Вказати, зі скількох рівнорядних речень складається кожне зложене речення, і пояснити розділові знаки.

На Дніпрі.

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма.

І блідий місяць на ту пору
Із хмар де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.

Ще треті півні не співали,
Ніхто піде не гомонів;
Сичі в гаю перекликались,
Та ясень раз-у-раз скрипів.

Т. Шевченко.

Весна.

Прокинулася Україна після зимового сну. Потали сніги, зелені озимі засіви потяглися вгору, виправляючи зібгане снігом листячко; молода травиця пробилася з-під землі і вкрила ніби щіткою долини, яри, поля та гори. Весняне сонечко хоче обігріти покинутих на всю зиму діток, і діти веселенько та любо зазирають у вічі своєму татусеві, купаються та гріються в золотому промінні. Земля-ненька по-

спішається показати батькові свої чада неопінні і що години, що хвилини виводить на показ то билинку манісіньку, то чудову квітку. Довідалися й пташки, що сонечко повернулося додому, що побудовано вже для їх оселі в рясних вітах дерев, і позліталися з усіх країв. Голосно зустрівають вони схід сонця, далеко лунає чудовий їх „добри-депъ“. Ось і жаби обізвалися в ставку; бугай одгукнувся; загули жуки, заворушилися мурашки та кузьки всякі, і мати-земля засипає спокійно та радісно під блакитним наметом високого, ясного неба.

Л. Яновська

ВПРАВА 26. Поставити пропущені розділові знаки.

Нехай думка як той ворон літає та криче а серденько соловейком щечече та плаче. І забудеться срамотня давня година і оживе добра слава слава України! Він мені на це нічого не відповів тільки дві сльози покотились по красному та зівялому тому личку. Не защебече тобі соловейко не зацвітуть тобі вишневі сади не зазеленіє ані мяточка ані руточка. І день іде і ніч іде і голову схопивши в руки дивуєшся чому не йде апостол правди і науки. У лузі маківка весною зацвіла проміж других квіток як жаром червоніла до неї раз-у-раз літа бджола бабок метеликів над нею грає сила. Ось нічка утікла мов стало розсвітать мов начало на світ благословляється. Нам не треба балакання не треба слів а треба діла. Багацтво дочасне а лихо довічне. Полюби мене в чорні а вже в білі полюбить і аби-хто. Ніч темна темна тільки блискавка блискає. При добрій годині й чужі братаються при лихій годині й свої цураються. Не питай старого а питай бувалого. Тиха вода людей топить а бурна тільки лякає. Соколенько та на вилеті козаченько та на виїзді. Аж ось і море стало грати, великі хвилі піднялись і вітри зачали бурхати аж човни на морі тряслись. Кров не водиця розливати не годиться. Вітер повівав димок пошибав а між тим димочком ластівка літає. Ой за горами вода дунаями й там козаченько коня напуває. Зашуміли луги забреніли ріки. Тече вода в синє море та не витікає шука козак свою долю а долі немає. Ані виду не видати ані чутки не чувати.

Вставні речення.

§ 18. ПРИКЛАДИ. Щоб за мов, як кажуть люде, жито та ще мене й бито. І все, здається, веселилось Хазяїн річ таку почувши (а по-цаниному він де-що розмишляв) йому на шию дзвоник намотав.

Такі речення, як кажуть люде, здається і т. д. не сполучені з ніяким словом того речення, в яке вони вставляються, ані з цілим реченням.

Такі речення звуться **вставними реченнями**.

Вставні речення замикаємо *комами*, а иноді й *дужками* [()].

ВПРАВА 28. Підкреслити вставні речення.

Ти, кажуть, громадську отару пасеш. Прийшлося сусідові, мовляв, хоч сідай та й плач. Це вже, бач, німецька штука. Чи ти, бува, не здурів? Вони, здається, не сподівались такого свята. Тарасові, правду кажучи, доводилось трохи не весь рік бігати босоніж і в одній сорочці. Скільки ж то, гадалося мені, буде землі під усім царством. Тепер, на правду сказати, рідко де доброго чувати. Та тут, не вам кажучи, така хвороба прикинулась. З тебе, хлопче, здається мені, великий хвалько. Лучче вже, думаю собі, устати та сісти посидіти коло віконечка. Віп, дякувати Господеві, видужав. Ось чутка степом полетіла (на що то гріх не підведе), що у степу якась могила дитину швидко приведе. Нам, сказать правду, і не доводилось таке раніше бачити. Мабуть на небі звісно стало (про себе віл в кошарі гомонів) про те, що весь мій вік я все за двох робив. Це, розуміється, дуже придатна річ. Вони, бачите, по наймах ходили. Горе, не тут його згадуючи, було таке, що не дай Бог.

Мова пряма й непряма.

§ 19. ПРИКЛАДИ. Чоловік каже: „Це не мої чоботи“. Чоловік каже, що це не його роботи. „Чи ти поїдеш зі мною?“ питаю я її. Я її питаю, чи вона поїде зі мною.

Речення „Це не мої чоботи“, „Чи ти поїдеш зі мною?“ передано так само, як воно було проказано.

Як що чужі слова передані так само, як вони були проказані, то такий спосіб переказування чужих слів зветься **прямою мовою**.

Речення *що це не його чоботи, чи вона поїде зі мною* не передані так само, як вони були проказані; в цих реченнях переказується тільки зміст чужих слів.

Як що чужі слова передано не так само, як вони були проказані, а тільки переказано їх зміст, то такий спосіб переказування чужих слів зветься **непрямою мовою**.

Непряма мова є завжди побічним предметовим реченням.

Розділові знаки при прямій мові.

§ 20. ПРИКЛАДИ. „Злізь та візьми підкову“, каже батько синові.

Батько каже синові: „Злізь та візьми підкову“.

„Злізь“, каже батько синові, „та візьми підкову“.

„Що везете хлопці?“ питає пані. „Ото ліс дрімучий!“ каже хлопець.

„Бачу“, каже лев мишці: „віддячила ти мені і навчила мене“.

Пряму мову ставимо в лапках („“).

Як що пряма мова стоїть перед тим реченням, що пояснює, хто висловив пряму мову, то після лапок ставимо *кому*. Але як що після прямої мови є знак запитання або знак оклику, то *кому* не ставимо.

Як що пряма мова стоїть після того речення, що пояснює, хто висловив пряму мову, то перед лапками ставимо *двокрапку*, а після лапок — *крапку*. Як що після прямої мови є знак запитання або знак оклику, то після лапок не ставимо *крапки*.

Як що речення, що пояснює, хто висловив пряму мову, стоїть в середині прямої мови, то перед ним

ставимо *кому*; але як що перед лапками є знак запитання або знак оклику, то *коми* не ставимо; після нього ж ставимо *кому* або *двокрапку*. Двокрапку ставимо перед новим реченням прямої мови.

Увага. ПРИКЛАДИ. „Сідай, Телесику, на лопату“, каже Оленка. — Коли ж *я* не вмію, як його сідати, — відказує Телесик.

Замість лапок можна при прямій мові вжити *рисок* (— —).

ПРИКЛАДИ. Дивлюсь: сидить... зовсім козак: чуприна, уси... не вгадаю...

Коли хочемо вказати, що наша думка не цілком висловлена, то ставимо *кранки* (...).

ВПРАВА 29. Переказати непрямою мовою.

Сліпець та білий колір.

Сліпець такий, що зроду сліпий був, спитав у видючого: „Яке на колір молоко?“ Видючий сказав: „Молоко таке біле як папір.“ Сліпий питається: „Той колір і шамотить так, як папір?“ Видючий каже: „Ні, він такий білий як борошно.“ Сліпий питається: „Білий колір такий м'який як борошно й розсипається?“ Видючий каже: „Ні, білий колір такий як сніг.“ А сліпий спитав: „Він і холодний такий як сніг?“

І ніяк не міг сліпець зрозуміти, який-то єсть білий колір.
(З *Толстого*).

Лисиця та цап.

Лисиця на гав задивившись в криницю впала. Вона не втопилась, бо води було мало, та вилізти ніяк не може. Приходить цап. „А що ти робиш тут, сестрице?“ — питає він. „Одпочиваю від жару. Тут холодок і скільки хоч водиці. Стрибай і ти!“ Цап стрибнув, а лисиця скік йому на роги і геть з криниці подалась.
(З *„Вінка“*).

ВПРАВА 30. Поставити пропущені розділові знаки.

Чи далеко до Київa?

Питаються якось хлопця
Подорожні люде

Чи багато верстов, сину,
До Київa буде?

Та так, люде, того року
Було вісімнадцять,
А тепер говорить хлопець
Лічимо сімнадцять.

Що ж то сину за пригода
Така приключилась?
Та пригода, не пригода,
Верства повалилась!

С. Руданський.

Лисичка та журавель.

Були собі журавель та лисичка. Ото ї зустрілися
якось у лісі.

Журавель каже. Прийми мене лисичко на зімівлю, то
я тебе навчу літати.

Добре каже лисичка.

Прийняла його лисичка. От і живуть вони в лисиччи-
ній порі.

Аж дізналися стрільці що в норі живуть журавель
з лисичкою; стали вони розкопувати ту нору. Лисичка
ї каже до журавля. Кільки в тебе думок? Десять каже жу-
равель. А в тебе кільки? Одна. А далі знов каже лисичка
до журавля. Кільки в тебе думок? Девять. А в тебе кільки?
Одна. Тоді знов лисичка каже. Кільки в тебе думок? Вісім.
А в тебе кільки? Одна. Та так лисичка усе питає журавля
а той усе по одній зменшує. А далі лисичка каже як уже
стрільці ближче почали копати: Кільки каже в тебе думок?
Одна одказує журавель а в тебе? Одна. Яка ж у тебе дум-
ка? А журавель каже. Така: я ляжу поперед у норі ї при-
таюсь, буду наче неживий; вони мене візьмуть у руки ї поч-
нуть роздивлятись, то ти втікай, вони кинуться до тебе,
тоді ї я полечу.

Докопалися стрільці до журавля, взяли його в руки
та ї кажуть. От тобі ї маєш. Лисиця задавила журавля.
Киньмо його, то вже наш; докопаймося ще до лисиці.

Тільки вони це кажуть, а лисичка з нори фіть! і пі-
шла в ліс.... А журавель пррх! — полетів.

(З „Укр нар. каз.“)

ВПРАВА 31. Пояснити, чому де вжито того чи
іншого розділового знаку.

Хто робить, той мовчить.

„Таки ми витягли!“ сказав комарь волам,

Що витягли вози з багна з снопами...

(З „Вінка“).

Сирітка.

На Великдень на соломі
Проти сонця діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку, а тієї стьожку,
Тієї стрічку купили;
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,

Кому свитку... Одна тільки
Сидить без обнови
Сиріточка рученята
Сховавши в рукава.
„Мені мати купувала...
— Мені батько справив...
„А мені хрещена мати
Лиштву вишивала“.
„А я в попа обідала“,
Сирітка сказала.

Т. Шевченко.

Вовки.

„Чого брате так збілів?
Що з тобою сталося?“
„Ох! за мною через став
Аж сто вовків гналось!“
„Бог з тобою!... сто вовків?
Та б село почуло!“
„Та воно так, і не сто,
А пятьдесят було!“
„Та й пятьдесят диво в нас...
Де б їх стільки взялось?“

„Ну нехай вже, нехай так,
Але десять гналось!“
„Та і десять не було!...
Знає, один усього!“
„А як один?... аби вовк!..
Страшно і одного!“
„А може то і не вовк?“
„А що ж то ходило
Таке сиве та мале,
А хвостик як шило?“

С. Руданський

Матеріяли до вправ і розбору.

Перший сніг.

Малий Андрій прокинувся вранці й угледів, що на дворі випав сніг. Він був дуже малий, забув, який то сніг і кричав: „Он скільки сахару розсипано!“ Старші брати Андрійка сміялись і внесли йому жменю снігу.

Андрійко лизнув, скривився й каже: „Холодне!“ Потім він зліз на припічок і положив сніг на черинь, щоб нагрівся.

Після обід зліз Андрійко на піч та як заплаче на всю хату. Мати питає його: „Чого це ти? що там таке?“ А Андрійко каже: „Сніг хтось забрав; я положив грітсья!“ Усі засміялись, а Андрійко дивився на них і не знав, чого вони сміються.

Г. Неводовський.

Щаслива родина.

Під горою,
Між вербами та над водою
Біленька хаточка; сидить
Неначе їй досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошее та кучеряве
Своє маленькеє внуца.
Вийшла з хати
Веселая сміючись мати,

Цілує діда і дитя;
Аж тричи весело цілує,
Прийма на руки і годує,
І спать несе. Старий читає
Перехрестившись „Оче Наш“.
Крізь верби сонечко сияє
І тихо гасне... День погас.
І все почило. Сивий в хату
І сам пішов опочивати.

Т. Шевченко.

Наша пісня.

Наша дума, наша пісня.
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива
Як Господа слово.

Т. Шевченко.

Матері свої діти найкращі.

Була собі сова і вивела вона дітей таких витрішкуватих, лапатих, та так вже ними втішається: „Ох, ви мої окатенькі! Ох, ви ж мої чубатенькі! Ох, ви ж мої лапатенькі!“

От летить вона з гнізда, щоб пошукати їм поживку, бо все роти роззявляють, їсти хотять. Летить і зустріває вона орла.

„Куди це ти, орле, летиш?“ питає сова.

Та куди ж! На здобич; може що знайду, яких пташенят або що, то й поживлюся!

Злякалася сова, починає просити:

„Орле сизокрилий! прошу я тебе, не поїж моїх дітей, не займай їх! Благаю тебе!“

І так то вже просила, що орел зглянувся та й каже:

„Ну, добре! не буду вже займать твоїх дітей. Тільки скажи ж мені, які там твої діти, щоб я мав якусь признаку, то й не зачеплю їх.“

„Та яку ж признаку?“ одказує сова, „як побачиш самих найкращих пташенят, ото й будуть мої!“

„Ну, добре!“ каже орел. Полетів. І поїв самих найпоганіших, які були в гаю. Коли вертається сова, аж то як раз її дітей поїв орел!...

(З „Молодої України“).

Соловейко.

Летить соловей за море,
Спочинку не має,
І долини, і діброви,
І луги минає,
Ні в садочку вишневому,
Ні в лісі густому

Не живеться, не сидиться
Йому молодому.
Ой, куди ти, сірокрилий,
Куди поспішаєш,
Що й долини, і діброви,
І луги минаєш?

Л. Глібів.

Гай.

Стоїть гора високая,
По-під горою гай,
Зелений гай, густесенький
Неначе справді рай.
Під гаєм вється річечка,
Як скло вона блищить;
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.

Край берега, у затишку
Привязані човни;
А три верби схилилися,
Мов журяться вони,
Що пройде любе літечко,
Повіють холода,
Осплеться їх листячко,
І понесе вода.

Стоїть гора високая,
Зелений гай шумить;
Пташки співають голосно,
І річечка блищить.

Л. Глібів.

Народня пісня.

„Скажи мені правду, мале Запашний василечок три за-
пахолія, пахи має;
Над якую квітку у світі нема? Хрещатий барвіночок сади
Чи над той запашний васи- устилав;
лечок, А над тую роженку повне-
Чи над той хрещатий барві- сеньку,
ночок, А над тую роженку черво-
А чи над тую та повную несеньку
роженку?“ І в світі нема! —

Милосердні горобці.

Один чоловік побачив на вулиці, що горобці годують одного горобця, і не малого, а великого, такого, як і самі. Чоловікові хотілось довідатися, через віщо горобець не бере їсти сам, а товариші кладуть йому їжу в рота. Він почав придивлятися і підійшов ближче. Горобці злякалися,

пурхнули й полетіли. А той, якого вони годували, не полетів з ними, а кидався то сюди то туди. Чоловік зловив його і побачив, що він сліпий. Тоді він пустив його, а сам одійшов далі. Горобці позліталися до сліпого товариша і знову почали годувати його. (З *Ромерса*).

Могила.

Ой, у полі могила	Щоб по мені трава росла
З вітром говорила:	Та ще й зеленіла.
„Повій, вітре буйнесенький,	І вітер не віє,
Щоб я не чорніла,	І сонце не гріє,
Щоб я не чорніла,	Тільки в степу при дорозі
Щоб я не марніла,	Трава зеленіє.

Народня пісня.

В полі.

Ходить в полі вітер,	Ходить полем ратай,
Віє, повіває	Серденько сміється,
І жене по нивах	А з-під неба пісня
Хвилю аж до краю.	Жайворонка ллється.

Ллється срібна пісня,
Нива злотом сяє,
Хмарка тінь накинє...
Глянь, — уже й немає.

М. Чернявський.

Кисіль.

Мати наварила кисілю з вишень і поставила на миснику та й каже дітям: „Я в беріг піду прати, а ви кисілю не займайте, в обід їстимем“. Забрала мати сорочки і пішла прати, а в хаті двоє малих дітей залилося. І страх як їм кортить киселику покоштувати. Почнуть гратися, а очі так і повертаються до мисника, до горщечка з кисілем. І таки не втерпіли діти, полізли до мисника і покоштували трошечки, щоб мати не догадалася, що вони займали. Та от лихо, що шкурка на кисілі затяглася була, а вони як коштували, то й стягли її. Як побачить мати, що шкурку стягнуто, то догадається, що діти кисіль коштували. Ну, думають, може шкурка знову натягнеться. Подождуть трохи, подивляться, — не натягається. Що його в світі Божому робити? Неминуче мати догадається. От вони й на-

думалися Бога прохати, щоб їм поміг. Стали перед іконами та її моляться: „Натягни, Боже, на кисіль шкурку, поки мати додому прийде!“
(З „Рідного Слова“).

Дід і онука

Дідусь сидів в сорочці білій	Неначе справді молодицю:
В брилі на призбі. Перед ним	„А де ж ти діла паляницю?
З собакою унучок грався,	Чи може в лісі хто одняв?
А внучка в юпку одяглась	Чи по-просту забула взяти?
У мамину і ніби йшла	Чи може ще й не напекла?
До діда в гості. Засміявся	Е, сором, сором! лепська
Старий і внучку привітав	маті!“

Т. Шевченко.

ЗМІСТ.

	стор.
§ 1. Речення	3
§ 2. Підмет	4
§ 3. Присудок	5
§ 4. Придаток прикметниковий і приложення	7
§ 5. Предмет	9
§ 6. Придатки прислівникові місця	10
§ 7. Придатки прислівникові часу	11
§ 8. Придатки прислівникові способу	12
§ 9. Придатки прислівникові причини	12
§ 10. Придаток прислівниковий цілі	13
§ 11. Слова зовні	14
§ 12. Рівнорядні частини речення	16
§ 13. Зложені речення	18
§ 14. Нерівнорядні речення	20
§ 15. Побічні речення	22
§ 16. Речення порівнявчі, умовні й припустові	25
Матеріяли до розбору побічних речень	28
§ 17. Розділові знаки при рівнорядних реченнях	30
§ 18. Вставні речення	32
§ 19. Мова пряма й непряма	32
§ 20. Розділові знаки при прямій мові	33
Матеріяли до вправ і розбору	36

1,20 (1986)

3153

ВИДАВНИЦТВО „ПОДІЛЛЯ“

видрукувало такі книжки:

- 1—2. *Олена Курило*: Початкова граматика української мови, Ч. I. і II.
3. *Леонід Глібів*: Байки.

РА 3153⁹

О. Журило

Лочаткова
граматика

укр. мови
т. II